

Theoretische achtergronden: dialogisch literatuuronderwijs, de hamvraag en verdere verkenningen

Marloes Schrijvers & Gert Rijlaarsdam

Wie Tanja Janssen zegt, zegt 'de hamvraag'. De hamvraag in haar werk zouden we als volgt kunnen formuleren: wat levert het op als we leerlingen zelf authentieke vragen bij literaire teksten laten formuleren en over die vragen met elkaar in gesprek laten gaan, en hoe kun je zulke leesprocessen en dialogen stimuleren in je literatuurdidactiek? Wie in de eigen lespraktijk met deze hamvraag aan de slag wil, is geholpen met enig inzicht in wat dialogisch literatuuronderwijs inhoudt en welke rol de hamvraag daarin kan spelen. Hierbij gaan we in eerste instantie uit van het werk van Tanja Janssen zelf, met name *Literatuur leren lezen in dialoog* (2009). We sluiten af met enkele andere didactische ideeën die aansluiten bij dialogisch literatuuronderwijs, waaronder creatief schrijven, kritisch denken en zelfinzicht en sociaal inzicht opdoen tijdens de literatuurles.

Wat is dialogisch literatuuronderwijs?

Leesclubs en leeskringen, boekgesprekken, speeddaten met boeken en allerlei andere vormen van mondelinge interactie over literatuur: in veel lespraktijken praten leerlingen al volop over fictie en literaire teksten. De theorie over dialogisch literatuuronderwijs stelt echter dat dit pas één kant van de medaille is: met elkaar in gesprek gaan over romans, verhalen en gedichten (de externe dialoog) speelt een belangrijke rol, maar de interactie tussen de lezer en de tekst (de interne dialoog) is evenzeer van belang. Beide dialogen kunnen tijdens en na het lezen worden gevoerd (Janssen, 2009, p. 12). De interne dialoog die de lezer met de tekst aangaat, omvat alle leeservaringen die bij de lezer opkomen: gedachten, vragen, gevoelens, emoties, onbegrip, bedenkingen, enzovoorts. Zonder deze interactie tussen lezer en tekst blijft de interactie tussen lezers onderling veelal oppervlakkig. Het is voor minder ervaren lezers echter niet eenvoudig om zich bewust te worden van hun leeservaringen en deze onder woorden te brengen (Janssen, 2009; Schrijvers, 2019). Naarmate ze daar beter in slagen, ontstaat er

waarschijnlijk een positieve spiraal: door een gesprek te voeren op basis van een interne dialoog, worden leerlingen tijdens de volgende interne dialoog opmerkzamer op hun leeservaringen.

Al vindt er al mondelinge interactie plaats in de huidige lespraktijk, ook het voeren van een externe dialoog in de klas is geen sinecure. In de lespraktijk is er maar al te vaak sprake van monologische in plaats van dialogische interactie (Applebee, Langer, Nystrand, & Gamoran, 2003). Het initiatief voor het stellen van vragen ligt veelal bij de docent; de leerling antwoordt en de docent evalueert vervolgens deze reactie, meestal door het antwoord te bevestigen of een nieuwe vraag te stellen als het antwoord niet helemaal voldeed. Hoewel dit interactiepatroon in sommige onderwijsleersituaties bruikbaar is, pakt het vaak nadelig uit wanneer het over literatuur gaat. Verhalen en gedichten kenmerken zich immers door meerduidigheid: door hun gelaagdheid en open plekken kunnen lezers er verschillende betekenissen aan toekennen. *Reader response theory* (Probst, 1994; Harkin, 2005) stelt dat die toegekende betekenissen mede bepaald worden door wat de lezer meebrengt: lees- en levenservaringen. Is er vooral monologische interactie tijdens de literatuurles, dan gidst de docent de leerlingen naar een bepaalde interpretatie, meestal die van haar- of hemzelf; de docent kent de literaire tekst immers van haver tot gort en beschikt niet meer over de eigen (eerste) leeservaring, die minder eenduidig zal zijn geweest. Vervolgens worden de reacties van leerlingen hieraan getoetst: klopt hun idee over de tekst met deze interpretatie? Leerlingen lijken hier soms zelfs zozeer aan gewend dat zij gefrustreerd kunnen raken wanneer de docent nalaat 'het juiste antwoord' te benoemen.

De uitdaging voor de docent is dus om externe dialogen te stimuleren waarin daadwerkelijk exploratie en uitwisseling van ideeën plaatsvindt: tussen docent en leerlingen, en tussen leerlingen onderling. Dat is wat het lezen en begrijpen van literaire teksten inhoudt: exploreren. Toestaan dat de zoektocht naar betekenis voldoet, dat volledig begrip waarschijnlijk niet haalbaar is. Samen authentieke lezersvragen bespreken, in een open discussie. Het gaat, in de woorden van Tanja Janssen zelf, om "om het uitwisselen en uitdiepen van ideeën en ervaringen en het stimuleren van het denkproces van de gespreksdeelnemers" (Janssen, 2009, p. 13). Vragen helpen het gesprek gaande te houden, en in het gesprek worden leerlingen als lezers en gesprekspartners serieus genomen: hun kennis, ideeën en inzichten die komen bovendrijven in de interne dialoog met de tekst, zijn de moeite waard om mee te nemen in de externe dialoog over de tekst.

De rol van de hamvraag

Kenmerkend voor de dialogische didactiek die Janssen (2009) beschrijft is dat de vragen bij literaire teksten van de leerling zelf komen. Het moeten *echte* lezersvragen zijn, vragen waarop de leerling het antwoord nog niet weet, en bij voorkeur hamvragen, die de kern van het verhaal raken, waar je langer over kunt nadenken en over kunt discussiëren. Leerlingen leren om opmerkzaam te worden op dit soort authentieke lezersvragen wanneer de docent bijvoorbeeld een verhaal voorleest en na elke alinea even pauzeert, zodat ze hun vragen kunnen noteren. De individuele leerling is dan ‘in dialoog’ met de tekst. Deze werkwijze biedt ruimte aan aspecten van de tekst die leerlingen zelf vreemd, moeilijk of interessant vinden, wat kan bijdragen aan hun gevoel van autonomie en betrokkenheid.

Deze individuele interactie met de tekst vormt de opmaat voor de externe dialoog met anderen over de tekst. Janssen (2009) beschrijft hoe leerlingen interessantere vragen leren onderscheiden van minder interessante vragen, door elkaars vragen te lezen, te bespreken en te beoordelen: wat is een hamvraag, en wat niet? Welke criteria hanteert de klas daarvoor? In volgende lessen gaan groepjes leerlingen over verschillende korte verhalen in gesprek, naar aanleiding van de hamvragen die zij zelf gekozen hebben nadat ze hun vragen tijdens het lezen hebben genoteerd. Ze oefenen met het formuleren én het rechtvaardigen van hun antwoord. Dat houdt in dat leerlingen niet alleen bespreken wat ze denken of weten, maar vooral ook hoe ze dat denken te weten. Om hun antwoord te kunnen staven, moeten ze elementen in het verhaal zoeken die hun eigen interpretatie ondersteunen.

De dialogische aanpak bleek een positief effect te hebben op het leesproces, namelijk op het aantal vragen dat leerlingen stellen tijdens het lezen van een kort verhaal, op de kwaliteit (ofwel de diepgang) van hun interpretaties en op de verhaalwaardering (Janssen, Braaksma, & Couzijn, 2006; Janssen & Braaksma, 2007). Deels bleek de aanpak ook effectiever te zijn dan een meer traditionele tekst-met-vragen-aanpak, waarbij de vragen zijn aangeboden en niet door de leerlingen zelf zijn bedacht. De leerlingen die leerden om literatuur te lezen in dialoog stelden meer vragen tijdens het lezen en waardeerden de gelezen verhalen meer dan de leerlingen die werkten met aangereikte vragen (Janssen, 2009). Bovendien bleek dat zwakkere, minder ervaren literatuurlezers gebaat waren bij een voorgestructureerde opzet, maar dat een vrijere opzet juist positieve effecten had voor lezers met meer ervaring (Janssen, Braaksma, & Couzijn, 2009).

Verdere verkenningen

De dialogische aanpak die Tanja Janssen ontwikkelde en onderzocht is niet alleen in de lespraktijk van docenten Nederlands geland, maar vormde ook een inspiratiebron voor vervolgonderzoek. Tanja Janssen was veelal direct betrokken bij deze onderzoeksprojecten. Haar invloed op zowel vakdidactische als methodologische aspecten is terug te zien in recent of lopend promotieonderzoek naar creatief schrijven (zie bijvoorbeeld Ten Peze, Janssen, Rijlaarsdam, & Van Weijen, 2021), literatuuronderwijs als denkscholing (Koek, Janssen, Hakemulder, & Rijlaarsdam, 2019) en het effect van dialogisch literatuuronderwijs op het zelfinzicht en sociaal inzicht van leerlingen (Schrijvers, Janssen, Fialho, De Maeyer, & Rijlaarsdam, 2019).

Bovengenoemde projecten vormen de basis voor enkele lesplannen die in dit boekje zijn opgenomen. Daarnaast worden er tal van andere vakdidactische ideeën gepresenteerd, voor het vak Nederlands, maar ook voor klassieke en moderne vreemde talen. Zo zijn er lesplannen over vragen stellen bij een verfilming van een verhaal, over dialogisch lezen met behulp van WhatsApp, over de raakvlakken tussen literatuur lezen in dialoog en filosofie, en nog veel meer – veelal in het Nederlands maar enkele keren in het Engels. Wat deze bijdragen gemeen hebben, is de inspiratie die het werk van Tanja Janssen heeft geboden. We hopen daarom dat de lesplannen een bron van dialoog mogen zijn voor taaldocenten en hun leerlingen.

Referenties

- Applebee, A.N., Langer, J., Nystrand, M., & Gamoran, A. (2003). Discussion-based approaches to developing understanding: Classroom instruction and student performance in middle and high school English. *American Educational Research Journal*, 40(3), 685-730.
- Harkin, P. (2005). The reception of reader-response theory. *College Composition and Communication*, 56(3), 410-425.
- Janssen, T., Braaksma, M., & Couzijn, M. (2006). Leren verhalen interpreteren door vragen stellen. *Vonk*, 35(3), 3-16.
- Janssen, T., & Braaksma, M. (2007). Literatuur leren lezen door vragen stellen; effect op verhaalwaardering. *Levende Talen Tijdschrift*, 8(3), 11-18.
- Janssen, T., Braaksma, M., & Couzijn, M. (2009). Self-questioning in the literature classroom: Effects on students' interpretation and appreciation of short stories. *L1 – Educational Studies in Language and Literature*, 9(1), 1-27.
- Koek, M., Janssen, T., Hakemulder, F., & Rijlaarsdam, G. (2019). Literature education as a school for thinking: Students' learning experiences in secondary literature education. *L1 – Educational Studies in Language and Literature*, 19(1), 1-33.

- Probst, R. (1994). Reader-response theory and the English curriculum. *The English Journal*, 83(3), 37-44.
- Schrijvers, M. (2019). *The story, the self, the other. Developing insight into human nature in the literature classroom* (Proefschrift). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Schrijvers, M., Janssen, T., Fialho, O., De Maeyer, S., & Rijlaarsdam, G. (2019). Transformative Dialogic Literature Teaching fosters adolescents' insight into human nature and motivation. *Learning and Instruction*, 63, 1-15.
- Ten Peze, A., Janssen, T., Rijlaarsdam, G., & Van Weijen, D. (2021). Writing creative and argumentative texts: What's the difference? Exploring how task type affects students' writing behaviour and performance. *L1 – Educational Studies in Language and Literature*, 21(1), 1-38.